

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ АРХЕТИПУ ЗЕМЛЯ В ПОЕТИЧНІЙ КАРТИНІ СВІТУ УКРАЇНЦІВ

Олена ЖЕЛЄЗНЯК (Черкаси, Україна)

Стаття присвячена особливостям мовної репрезентації архетипу ЗЕМЛЯ в поетичній картині світу українців. Проаналізовано пропозиційну інформацію й асоціативні механізми метафор. Охарактеризовано роль архетипу в українській етносвідомості.

This article focuses on the investigation of the EARTH archetype in linguistic world-image of Ukrainians, and on the analysis of propositional information and associative processes of metaphors. The role and place of the EARTH archetype in Ukrainian's ethnic consciousness are described.

Вивчення глибинних структур свідомості відкриває нові перспективи дослідження процесу концептуалізації, що є однією з проблем сучасної когнітивної лінгвістики. Архетипи колективного підсвідомого, закодовані в культурі й мові, безумовно впливають на формування механізмів концептуалізації (як індивідуальних, так і колективно узгоджених), результатом дії яких є створення концептуальної системи. Фрагментом цієї системи, на думку О. Селіванової, є концептуальна картина світу, яка представляє інтеріоризований людиною або етносом світ [14: 406]. Як наголошують дослідники, серед яких О. Кульчицький, В. Жайворонок, С. Павлюк, В. Войтович, А. Баронін, одним із визначальних чинників формування української етносвідомості є архетип ЗЕМЛЯ. Тож мета статті – охарактеризувати у найзагальніших рисах особливості концептуалізації архетипу ЗЕМЛЯ в поетичній картині світу українців. **Матеріалом** роботи стали понад 700 текстових уривків, вилучених із творів сучасних українських поетів методом суцільної вибірки. У роботі використано **комплексну методіку**: контекстуально-інтерпретаційний аналіз, що уможливило вивчення досліджуваних мовних засобів у контексті окремої поезії, творчості письменника, архетипний аналіз, що дає змогу здійснити реконструкцію структур колективного підсвідомого на текстовому матеріалі, метод когнітивного моделювання, що застосований для опису концепту ЗЕМЛЯ, та компонентний аналіз, за допомогою якого було з'ясовано семантичну структуру аналізованих елементів.

Актуальність обраної теми полягає у необхідності аналізу архетипу ЗЕМЛЯ, що є одним із визначальних чинників формування української ментальності, з урахуванням новітніх досягнень когнітивної лінгвістики та визначення місця цього архетипу в поетичній картині світу українців.

Межа між концептуальною та мовною картинами світу дуже умовна, оскільки неможливо відокремити процеси когніції та вербалізації. За умов плюралізму КС, закріплюються поняття локальних КС – міфологічних, художніх, поетичних. Художня картина світу, за визначенням В. Ніконової, віддзеркалює особливості мовної репрезентації дійсності в художньому тексті [12: 13]. Відповідно, поетичну картину світу розглядаємо як відображення особливостей мовної репрезентації дійсності в поезії.

Поняття «архетип» було введено в науковий обіг К. Юнгом і тлумачилося ним як успадковані можливості уявлень, що є свідченням дії колективного несвідомого і проявляються у людини як мимовільна маніфестація позасвідомих процесів, а в історії народів відображаються у вигляді міфів. І у нас є певні підстави розглядати поезію як сучасну міфотворчість, оскільки митець «у своєму глибокому натхненні звертається до надр колективного несвідомого» [20: 242]. К. Юнг наголошував, що архетипи – це формально невизначені конструкції, які набувають свого вираження завдяки проекції та тільки тоді, коли для цього є привід [21: 223], що являє собою образи свідомого досвіду. А завдяки мовній діяльності внутрішні процеси думки стають сприйняттями [18: 430]. Дійсність архетипів визначається завдяки акту пізнання, зауважував К. Юнг, тому праобрази нерозривно пов'язані з когнітивною діяльністю людини.

У свідомості людини архетип експлікується за допомогою концепту, що являє собою інформаційну структуру, яка репрезентує сукупність вербальних і невербальних знань про світ [13: 256]. Шляхом концептуалізації відбувається фіксування концепту за певним мовним знаком, в результаті чого, на думку Дж. Лакоффа, формується семантичний простір мови [14: 404]. Таким чином, ми розглядаємо концепт ЗЕМЛЯ як проекцію архетипу ЗЕМЛЯ на

сучасне українське соціокультурне середовище. Моделювання й опис означеного концепту ми виконали за допомогою розробленої О. Селівановою моделі ментально-психонетичного комплексу, що “ґрунтується на розгляді свідомості як холистичного й синергетичного психофункціонального континууму поєднання п’яти пізнавальних функцій: відчуттів, почуттів, мислення, інтуїції та трансценденції – і колективного позасвідомого” [13: 322]. Ментально-психонетичний комплекс (концепт) включає пропозитивну інформацію диктуму, яка характеризується істинністю і несуперечливістю, оцінну інформацію модусу та асоціативно-термінальну інформацію, що виникає в результаті переосмислення понять однієї сфери в термінах іншої. Перевірка результатів моделювання ментально-психонетичного комплексу можлива завдяки застосуванню двовекторного підходу – від мовних знаків до структурних знань і навпаки [13: 322].

Концепт ЗЕМЛЯ широко представлений в сучасній українській поезії, особливо в авторів старшого віку (В. Герасим’юк, В. Голобородько, М. Матіос, С. Майданська). Варто відзначити, що лексико-семантичне поле (ЛСП) ‘земля’ надзвичайно багате і різноманітне, відповідно, досліджуваний концепт репрезентований значною кількістю лексем. Ядро ЛСП ‘земля’ становлять лексеми *земля, земний, рілля, глина, підземний, чорнозем*. Периферійними є *неземний, ґрунт, город, суша, планета, твердь, глей, грядка, підземелля, земляний, земельний, малоземелля, цілина, гумус, ойкумена*. Також ми виявили семантико-дериваційні оказіоналізми *брилля, середземний*.

Лексика, що репрезентує концепт ЗЕМЛЯ, переважно належить до загальномовної і часто вживаної, тому в поетичних текстах представлено не лише його асоціативно-термінальну (зважаючи на специфіку художнього твору), але й пропозитивну частини. Основу пропозиції концепту в опрацьованому матеріалі становлять слоти зі значенням локатива та об’єкта, менше – суб’єкта, зрідка – каузатива (...*щоб знайти себе трипільську, теракотову, в подряпинах великого і чорного, від гумусу, божественного нігтя* [9: 263]). Найчастотнішим є слот-локатив: *За ним лелека по масному бриллю пройшов уже тисячолітню милю землі, що полилася через плуг* [9: 156]; *Я випірнув з вод і по тверді побіг, аби відпочити аж нині в рові за парканом* [3: 293]; *Не дам я миті на поталу вічність. Каміння в ґрунті ворухнулось – страх!* [19: 151]; *...десь Лиса Гора пророста із землі, як зуб мудрості* [6: 15]. Людина співвідносить себе і все, що її оточує, з певним локусом, намагається означити будь-яку річ у просторі. А оскільки земля є “місце життя і діяльності людей” [15: 557], то людина її сприймає як умістилище всього суцього, і вважає землю універсальною просторовою точкою відліку, але водночас і часовою як усепороджувальну сутність, адже Земля – мати всіх матерів [16: 265].

Земля була чи не першою природною стихією, яку почала освоювати людина – її обробляли, використовували в ритуалах, тож у структурі пропозиції концепту наявний слот-об’єктів: *Воно й город уже б орать пора, я ж на підмогу – ухоплю граблі, згребу торішню гичку* [19: 153]; *Я був тоді молодим поетом, коли вовки перевелись у нашій хаці ... і свині дикі сумлінно рили грядки* [3: 30]; *Благословила нашу Землю Ти своєю ніжною стопою золотою* [11: 93].

Але земля може бути не тільки об’єктом чийось дій, а й виконувати роль суб’єкта: *Ніхто нині не намагається доводити, що Земля обертається* [1: 112]; *Земля лісна, неплідна і скалиста, укаменовані поетики й пажі* [11: 67]. Слід відзначити, що слот-суб’єкт ‘земля’, містячи ознаку активності, яка властива переважно живим істотам, наближається до асоціативно-термінального комплексу концепту. На нашу думку, це є залишковим виявом персоніфікації землі і свідчить про розвиненість архаїчного культу, який наділяв землю надзвичайним творчим потенціалом і в якому вона поставала як суб’єкт творення – свідомий та активний [16: 246].

Однак найбільш повною мірою цей вияв архетипу закономірно знайшов своє вираження в асоціативно-термінальній частині концепту ЗЕМЛЯ, яка формується переважно в результаті метафоризації. Асоціативні перенесення ми аналізуємо з позицій теорії концептуальної метафори, сутність якої полягає в осмисленні одного явища в термінах іншого, що має своїм результатом упорядкування й визначення понятійної системи людини [8: 387–390]. Механізм метафори Дж. Лакоффа і М. Джонсона пояснюють на підставі

зближення двох концептосфер – сфери джерела (source), або донорської, та сфери мішені (target), або реципієнтної.

Оскільки персоніфікація та антропоморфізація були основними засобами освоєння людьми дійсності, то найактивніша метафорична взаємодія відбувається між концептом ЗЕМЛЯ та концептосферою ІСТОТА, в межах якої можемо виокремити концепти ЛЮДИНА, ЖІНКА, МАТИ. Відзначимо, що досліджуваний концепт може бути як донорською сферою, так і реципієнтною. Так, концептосфера ІСТОТА постачає свої знаки для зображення ЗЕМЛІ як такої, що належить до живої природи: *Як жбан вина, ти взяв мене іскристу і осушив до глиняного дна, І кинув жбан об землю, аж вона Здригнулася, відчувши кров пречисту* [9: 169]; *Земля повипроваджувала грози, ліниво дише стомлена земля* [10: 292]; *Слухаю, як дихає земля. Поступово вловлюю ритм і значення шумів землі* [4: 169]. Така метафоризація увиразнює риси міфічної істоти, властиві концепту ЗЕМЛЯ в язичницькому світосприйнятті, на основі яких, очевидно, постав “цілий сонм земних богів: Триглав, Велес, Діванна, божества весни, зими, літа” [2: 189], хоча у слов’янському пантеоні персоніфікованої богині землі немає. В. Топоров це пояснює змістовою потужністю і глибиною ідей, пов’язаних із образом землі, що були недоступні для язичницької свідомості [16: 269], але знайшли своє відображення у християнській (див. нижче).

Іншою продуктивною донорською концептосферою є ЛЮДИНА: *...стоятиму в білій хустині. Де триста років не підведеться чорнозем, не підведеться і не гляне у вічі на могильнику роду мого, що не вмер* [9: 227]; *Нас двоє – як двоє очей в голові, Як дві голубінки в осінній траві, Як жолуді два на долонях землі* [10: 247]. На підставі метафоричного перенесення ЛЮДИНА – ЗЕМЛЯ останню наділено ознаками емоційних станів, які не властиві неживій природі, але у гіперболізованому вигляді (як оргістична емоційність) є однією з трьох найсуттєвіших рис архетипу МАТЕРІ [20: 50-51].

Водночас, концептосфера ЛЮДИНА часто буває зображена знаками концепту ЗЕМЛЯ: *Яке щастя звільнитися від законів притягання, коханий мій, муко моя, Земле моя!* [19: 120]; *...те найменше маля, що хлюпоче в потоці, та найменша земля з порошинкою в оці врятували б мене* [3: 133], *І вгорнувши маленьку планету в обгорілу свою сорочку, він кладе її під копою* [9: 142].

Як зазначає В. Топоров, спираючись на висновки К. Юнга, тільки жінка має психологічну здатність ідентифікації з землею, злиття з нею [16: 257]. Тож закономірно, що концепт ЗЕМЛЯ став донорською сферою для концепту ЖІНКА: *А пава впала (може, лиші здалося) На русюю ріллю мого волосся* [9: 167]; *Я бачу: він у космосі розлуки шукає землю голу і малу* [3: 119]. Відзначимо, що в аналізованих текстах спостерігається самоідентифікація ліричної героїні із землею. Однак, концепт ЖІНКА у контексті досліджуваної теми дуже важко відокремити від концепту МАТИ. Водночас, їх не можна ототожнювати: якщо для жіночої психіки таке злиття властиве, то у чоловіка на підсвідомому рівні розмежовано архетип МАТЕРІ та архетип АНІМІ, пов’язані з концептом ЖІНКА [16: 344].

О. Кульчицький зазначає, що для українського колективного несвідомого характерним є праобраз доброї, лагідної, плодючої, щедрої Землі-годувальниці, що дає усе необхідне для життя [7: 48-49]. А “все благодатне породжувальне і життєдавче належить до класу “матерів” і формує образ Великої Матері” [16: 257]. Тобто, головна функція землі – породжувальна – і стала основою для формування архетипного образу, закріпленого фольклорною формулою “земля-мати”. К. Юнг називає землю серед основних виявів архетипу МАТЕРІ. Тому метафорична взаємодія концептосфер ЗЕМЛЯ і МАТИ особливо напружена і розмаїта. Знаками концептосфери МАТИ зображено концепт ЗЕМЛЯ: *Немов коверець, дихала рілля. Із неї виткнулось рожеве й голе Оратая лукаве немовля* [9: 156]; *я чула як стогне Земля скидаючи останні тумани я відчувала її тріпотіння принесене вітром Затаївши подих я чекала народження Нового Дня* [1: 113]; *хто прокляв цю землю, землю-покритку, одурену мою, сердешну Матір?!* [9: 237]; *Ви одійшли від нас, як молода із двору, щоб стати доброю невісткою землі* [9: 160]; *А весна захлинається! Тепла, як груди у землі – аж потоки над вами ревуть!* [3: 166]. Але донорською сферою виступає і ЗЕМЛЯ, що, на нашу думку, є результатом впливу досліджуваного архетипу, властивого колективному несвідомому

українців: *Зумію навіть пилом я відчути, Коли нестимеш ти галузку рути І пригоршчу джерельної води. Мені не важко тут землею бути, Хай святяться на ній твої сліди. Сказав ти їй: "Голодним хліб роди" [9: 191]; Я – втомлена чорна земля, Укрий мене листом черленим, Хай ліс проростає крізь мене [...], Хай сім'я притулку шукає [10: 180]; заки ще крутиться Земля, заки іще існуєм Ти і Я, заки сей світ з живих клітинок зліплений, під Всевидючим Оком прозірливим цілунком замикаєм круг розірваний! Ти – Небо. Я – Земля [19: 75].*

Однак найчисельнішими і найвиразнішими є метафоричні перенесення, які виникли в результаті вбудованості концептосфер ЗЕМЛЯ і МАТИ, що свідчить про спільні витоки, походження, формування відповідних архетипів: *Із темної печери, що була житом, виходив бик з одним рогом, що був плугом, і кидався на жінку, що була нивою, аж та падала, як рілля, що була голими ногами [...] Поранена об ріг бика, що був плугом, жінка лежала на землі, що була голою, і гляділа квіти, що були червоним маком [4: 158-159], Вона як Бог, що творить світ, І вічне засіває чрево Плодоносяще, і приймає Пологи матері земної [9: 180], Я в пелені несуч своє дитячко яре, Усе, що від землі росте укупі з ним, І виплекаю всіх я молоком одним [9: 184].* Архетипний вияв ЗЕМЛЯ-МАТИ також постає у мовній свідомості як БАТЬКІВЩИНА, яка для українців завжди мала сакральне значення, асоціювалася із матір'ю [5: 194]: *Я – теж Вітчизна, Терен твій і край. І ти відважний, як моя Вітчизна [...] Але згадай На Петра чи Іллі, Коли сльоза уміє душу стерпу, Що я – долонька рідної рілли, Яку не віддають і перед смертю [10: 10].*

Як уже відзначалося, українці не знають богині землі, але високий ступінь сакралізації та одухотворення цього образу виявився у співвіднесенні Землі-Матері та Богоматері через спільні для них переживання – велику радість материнства і велике горе, страждання і втрати [16: 272], і це знайшло своє підтвердження у метафоричному зближенні концептосфер ЗЕМЛЯ і СВЯТИНЯ: *Щонеділі ходила б до храму Святого Бука [...] А вночі світила б високі, з пахучого воску зорі перед чудотворним ликом Святої Землі [9: 234]; Й святу землицю нюхаєш із жмень Не на кордоні – в dolce Буковині [10: 193].*

Асоціативно-термінальна частина концепту ЗЕМЛЯ має і значний фрагмент із негативним модусом. Частково він зумовлений залишками язичницького страху перед незбагненними силами природи. Також у землю ховали й померлих, і вона поставала як сутність, що забирає [5: 196]. Позасвідомим підґрунтям негативного модусу, за К. Юнгом, є властива архетипу МАТЕРІ страхітлива темрява. Тож ЗЕМЛЯ стає донорською концептосферою для позначення всього, що стосується "потойбіччя": *Чорну косу чеши. Твердь, як смерть, над тобою з косою [3: 166]; До стрічі, До землиці, До грози Ми летимо при свічечці сльози [10: 156]; Перед порогом ти озирнулась: подобизна князя земного. Страшно розгледіти темний лик [3: 120].*

Попри вагому "темну" сторону, знаки концепту ЗЕМЛЯ використовують для опису концептосфери ЖИТТЯ в результаті метонімічного перенесення, основою якого є термінали "та, що дає життя", "місце життя людей": *Ти – найскладніша перемога На цім чорноземі життя [9: 148]; Ти сам давно живеш лише в сказаннях, хоча живеш іще життям земним [3: 196].*

Отже, архетип ЗЕМЛЯ має особливе значення у поетичній картині світу українців. Спроектований на дійсність, він постає як концепт ЗЕМЛЯ, що відзначається обширною лексичною репрезентацією. У пропозитивній частині концепту домінують слоти локатива, об'єкта та суб'єкта. Особливістю асоціативно-термінальної частини є те, що концептосфера ЗЕМЛЯ може бути як донорською – для концептосфер ЛЮДИНА, ЖІНКА, МАТИ, ПОТОЙБІЧЧЯ, ЖИТТЯ, так і реципієнтною, і тоді донорськими сферами є ІСТОТА, ЛЮДИНА, МАТИ, СВЯТИНЯ.

На нашу думку, перспективним є дослідження архетипу ЗЕМЛЯ в усній народній творчості, українській літературі, у паремійному фонді мови тощо.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Борисполец В. Платний пляж на Стіксі: Дощовий: верлібри. – К.: Академвидав, 2007. – 122 с.
2. Войтович В.М. Українська міфологія. – Вид. 2-ге, стереотип. – К.: Либідь, 2005. – 664 с.
3. Герасим'юк В. Була така земля: Вибране. – К.: Факт, 2003. – 392 с.

4. Голобородько В. Летюче віконце: Вибрані поезії. – К.: Український письменник, 2005. – 452 с.
5. Желєзняк О.О. Мовна репрезентація архетипу ЗЕМЛЯ у поетичній творчості Марії Матіос. – Теоретична і дидактична філологія: Збірник наукових праць / Спецвипуск 1. – К.: Міленіум, 2008. – С. 189 – 198.
6. Калитко К. Сьогоднішнє завтрашнє: Поезії. – К.: Нац. спілка письмен. України: Гранослов, 2001. – 81 с.
7. Кульчицький О. Світовідчуження українця // Українська душа / Під ред. Храмової В. та Плачинди В. – К.: Фенікс, 1992. – С. 48 – 65.
8. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафори, котрими ми живем // Теорія метафори. – М.: Прогресс, 1990. – С. 387 – 416.
9. Майданська С. Зійшло мені сонце печалі: Поезії. – К.: Факт, 2007. – 284 с.
10. Матіос М. Жіночий аркан у саду нетерпіння. – Львів: ЛА «Піраміда», 2007. – 308 с.
11. Мідянка П. Ярмінок: Збірка поезій. Сер. «Зона Овідія». – К.: Факт, 2008. – 128 с.
12. Ніконова В.Г. Трагедійна картина світу в поезії Шекспіра: Монографія. – Д.: Вид-во ДУЕП, 2007. – 364 с.
13. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник. – Полтава: Довкілля-К, 2008. – 712 с.
14. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с.
15. Словник української мови: В 11 т. – Т3. – К.: Наукова думка, 1972 – 744 с.
16. Топоров В. Н. К реконструкции балто-славянского мифологического образа Земли-Матери *Zemija & *Mātē (*Mati) // Балто-славянские исследования 1998-1999. XIV. Сборник научных трудов. – М.: Индрик, 2000. – С. 239 – 389.
17. Уфимцева А.А. Роль лексики в сознании человеческом и формировании языковой картины мира. Язык и картина мира. – М.: Наука, 1988, с.108 – 116.
18. Фрейд З. Психология бессознательного: сборник произведений. – М.: Просвещение, 1989. – 448 с.
19. Цвіт Антонія Грїховна таїна: Філософсько-еротичні поезії. – К.: Хрещатик, 1998. – 334 с.
20. Юнг К. Г. Психологические типы. – М.: «Университетская книга», ООО «Фирма «Издательство АСТ», 1998. – 720 с.
21. Юнг К. Г. Структура психики и архетипы. – М.: Академический проект, 2007. – 303с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Олена Желєзняк – пошукач кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Навчально-наукового інституту української філології та соціальних комунікацій Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.
Наукові інтереси: когнітивна лінгвістика, лінгвоконцептологія.

КАРТИНА СВІТУ, ОБРАЗ СВІТУ І МОДЕЛЬ СВІТУ У ЇХ СПЕЦИФІЦІ ТА ВЗАЄМОДІЇ

Наталія ЖУКОВА (Запоріжжя, Україна)

У статті розглянуті теоретичні питання, пов'язані з картиною світу. Основна увага приділена сутнісним характеристикам феномена і тлумаченням поняття "картина світу".

The article deals with some theoretical issues concerning the world view. Special attention is given to the inherent characteristics of the phenomenon and the definitions of the notion "world view".

Аналізу специфіки мовного відображення світу приділена велика увага. Чільне місце посідають дослідження закономірностей осмислення людиною дійсності та принципів репрезентації отриманого досвіду засобами мови (М.М. Болдирев, С.А. Жаботинська, О.С. Кубрякова та ін.), особливостей функціонування вербалізованих концептів (С.Г. Воркачов, В.І. Іващенко, М.О. Красавський, Т.В. Луньова, М.В. Піменова, Ю.С. Степанов та ін.).

Однак, навіть за наявності великої кількості фундаментальних досліджень, присвячених вивченню картини світу (далі – КС) [11; 12; 21 та ін.], однією із важливих проблем залишається відсутність загальноприйнятого тлумачення поняття “картина світу”, яке часто використовується синонімічно із суміжними, але не тотожними поняттями [13; 13; 28; 3; 6: 117 та ін.]. Проте, існують підходи, які ґрунтуються на відокремленні КС від суміжних феноменів [9: 25; 25: 66 та ін.], що зумовило *актуальність* даної розвідки.

Мета цієї роботи полягає у встановленні кореляції між КС, образом світу (далі – ОС), моделлю світу (далі – МС). *Об’єктом дослідження* є сутнісні характеристики КС, ОС і МС.

Найчастіше у ході наукових пошуків оперують термінами “картина світу”, “образ світу”, “модель світу”. Слід відзначити, що КС, ОС і МС мають низку спільних рис, однак, наявні відмінності не дозволяють ототожнювати їх повністю.

У філософії КС визначається як одна з форм світоглядного подання об’єктивної реальності в суспільній свідомості, тому тлумачиться через образ освоєної в практиці дійсності, що становить вихідну умову людського буття, створюється в процесі практичної діяльності людей [30: 271]. Таким чином, підкреслюється свідоме освоєння світу, що згодом використовується у якості “взірця” для членів соціуму. КС і МС ототожнюють (див. [26: 152-153]), виходячи із того, що КС відображає в узагальненому та ідеалізованому вигляді об’єктивно існуючі структурні відносини реальної дійсності (світу) за умови повного